

Тыңды тырағайлап көтерудің сыры немесе Хрущевтің қитұрқылығы

Тың көтерудің Қазақстанға қаншалықты пайдасы мен залалы болғаны жөнінде аз жазылған жоқ. Біз олар туралы емес, осы мәселенің басқа қырына тоқталып көрмекпіз.

Тың Хрущевтан бұрын басталған

Қазақстан тыңына қол салуды орыс патшалығы Транссібір теміржол магистралі іске қосылған XIX ғасырдың аяғынан бастап қолға алған. Көкшетаулық ғалым-экономист, Петербург университетінің түлегі Мәмбетәлі Сердалин сияқты білікті адамдар жерді жаппай жыртуға сол кезде-ақ қарсы болған. 1890 жылы Сенат комиссиясының алдында жасаған баяндамасында ол: «дқаншылық пен бидай егу сияқты дәстүрге жатпайтын тіршілікті күштеп таңу бұл даланы шөлейтке айналдырып жіберуі мүмкін. Бұл далада дқаншылықпен шындап айналысу екі жағдайға – табиғаттың және экономиканың жағдайына байланысты қиынға түседі. Қаһарлы қыс пен аңызқ жаз талай жерде днді құртып жібереді, еткен еңбектің бәрі зая кетеді», деген сияқты толғақты пікірлер айтқан. Әлихан Бөкейхановта осылайша наразылық танытқан. Алайда, олардың сөзіне құлақ асқан империя болған жоқ. Мұның ең басты себебі, 1861 жылғы шаруалардың басыбайлылығын жою туралы реформа еді.

Осы күнге дейін тарих ғылымы шаруалардың басы байлаулы болғанын құл иеленушіліктен бөлек атап, феодализм қоғамдық-экономикалық формациясының «басыбайлылығы» деп біршама жеңілдетілген атау берген. Ал шын мәнінде бұл құл иеленушіліктің бір формасы еді. Өйткені, помещиктің қарамағындағы шаруалардың жұмыс істеуден басқа ешқандай құқы жоқ-ты. Қолындағы барлық еңбек құралы мен өңдейтін жері помещиктікі. Иелері қаласа оларды тартып алады, ал өздерін сатып, айырбастап, тіпті, өлтіріп тастауға да құқықты болған. Барлық құжаттары да помещиктің қолында. Демек, оларды құл демеске әддің жоқ. Әрине, олар отбасылы болған. Бірақ классикалық үлгідегі құлдар да отбасын құрған, бала өсіре алған. Сондықтан мұны құл иеленушіліктің бір түрі еді деп айтуға толық негіз бар. Демек, адамзат тарихындағы құл иеленушілік Ресейде XIX ғасырдың аяғына дейін келген. Осынау, адамды мал қатарына санайтын ұятты істі жоғалтуды Ресейдің прогрессивті көзқарастағы қайраткерлері үнемі айтып келген және оның II Александр патшаның тұсында ғана, 1861 жылы жойылғаны белгілі. Алайда, адамның құқын таптап, құл есепті жұмсау орыс патшалығындағы түрлі

биліктің санасында ұзақ уақыт қалып қойды. Кейінгі, Кеңес өкіметі кезіндегі билеушілердің де адамның өмірін қара бақыр құрлы көрмеуі сол кездің зардабының әлі де толық еңсерілмегендігінің көрінісі еді.

1887-1889 жылдардағы халық санағы бойынша Ресейде осындай 23,1 млн. құл іспетті шаруалар болған. Барлық халық 62,5 млн. болғанда, бұл оның 40 пайызына жуығы. Осынша халық құлдықтан босанғанда қайда жіберерін білмеген патша ақыры оларды Сібір мен Қазақстанға айдауға кіріскен. Өйткені, біріншіден, олар жаңа жерлерді отарлау ісіне қажет, екіншіден, өздеріне жұмыс табады. Сөйтіп, XIX ғасырдың 60-жылдарының ортасынан патша әкімшілігі Қазақстанда әскери отарлауды аяқтап, енді шаруалар отарлауын жасау саясатын қолға алды. Соның салдарынан қазақ даласына жүздеген мың «қарашекпенділер» ағылып келе бастады. Олардың әрқайсысына 30 десятинадан (1 десятина – 1,092 га) тегін жер, 100 рубльден ссуда және салықтың барлық түрінен 15 жылға босату туралы ереже қабылданды.

Патшаның осындай саясатын еліміздің солтүстік өңірінде іске асырған «Транссібір теміржолының» басқармасы еді. Оның айрықша комитеті көшіп келген 160 мың «қарашекпендіге» Ақмола облысынан 2 млн. 241 мың 503 десятина (2 млн. 447 мың 721 га) жер бөлген. Қазақ жерін зерттеген Ф.Щербинаның экспедициясының мәліметтеріне қарағанда, 1896-1902 жылдары Ақмола, Торғай, Семей облыстарынан қазақтардың барлық жерінің жартысынан астамы және ең құнарлы деген жерлері «қарашекпенділерге» тартып әперілген.

Бұл – 1860-жылдардың ортасынан басталып, 1910-жылдарға дейін, 35-40 жылда болған оқиға. Демек, осы уақытта 2,5 млн. гектардай қазақ жері жыртылған. Бұл да өте көп. Ата-бабамыздың қаны мен тері төгілген, өзіміз үшін қымбат жерімізге «қарашекпенділер» ойнақ салып, иелік етіп жатқанын көргенде намысы жер болып, қаны ойнап, қарсылық көрсеткен талай ерлер болған.

Бірақ... ол кеңестік кесапатқа қарағанда түк емес екен. 1954-1955 жылдары, тек 1 жылда ғана Қазақстанда 18 млн. гектар жер жыртылған. 18 млн. 1954 жылдың наурыз айында ғана Қазақстанға 280 мыңдай тың көтеруші келген. 1958 жылы егістік алқаптарының көлемі 28,7 млн. гектарға жеткен...

Әрине, тың көтерудің жақсы жақтары да болды. «Аузымыз ақ нанға селеншіктер келген соң ғана жарыды», деген сөздерді де естідік. Бірақ... осынша жерді бірден жырту, соншама халықты біреудің атақонысына бірден тоғыту ақылға қонымсыз істер еді. Бұл жердің де өзінің иесі бар, ежелден келе жатқан киесі бар, шаруашылық жүргізу тәсілі бар екендігімен санаспаған, тіпті, көзге ілуді қаперіне де алмаған Кеңес өкіметінің сол кездегі басшысы Н.Хрущевтың қылығын не деп айтарға білмейсің.

1977 жылы КСРО-ның бұрынғы Премьер-министрі В.Молотов Хрущевтың тың көтеру идеясы туралы: «Тыңды игеруді тым ерте бастап жіберді. Әрине, бұл қисынсыз нәрсе еді. Ал мынандай ауқымда бассыздықтың өзі болатын. Мен салған беттен тыңды шақтаулы көлемде игеруді, ел тұрып жатқан өңірлердегі дайын нәрсені көтерудің орнына бізді қыруар қаржы салуға, қисапсыз залал шегуге мәжбүр ететін мынандай алып ауқымда жұмыс жүргізбеуді жақтағанмын. Осы ақшаның бәрін біздің Қара топырақсыз аймаққа жұмсауды, ал тыңды бірте-бірте көтеруді ұсындым. Қаражатты шашты да тастады – бидайды сақтайтын жер жоқ, шіріп жатыр, жол салынбаған, тасып әкете алмайсың. Хрущев болса бір идеяға жабысып, ауыздығын алып тастаған аттай шабумен жүр!», деп жазды. Әрине, Хрущевтың бұл идеясын жеріне жеткізе, ғылыми түрде сынағандар аз емес. Соның ішінде Ж.Шаяхметов оның ешқандай дайындықсыз басталып, не адамдар тұратын, не астық сақтайтын орындар салмай басталғанын атап көрсеткен. Соның бәріне Хрущев пысықырып та қарамаған. Өйткені, оның өзіндік себебі бар еді.

1954 жыл кешегі қырғын соғыстың аяқталғанына 9 жыл ғана өткен мерзім болатын. Ресми деректерге қарағанда, соғыста 27 млн. кеңес адамы қаза тапты. Соның ішінде жау тылында 4 млн. партизан мен астыртын қызмет атқарғандар өлтірілген. Бұлардың бәрі

дерлік Украина, Беларусь және Ресейдің Батыс облыстарының халқы. Соның кесірінен елдің осы аймағындағы еңбекке жарамды адамдар мүлде азайып кетті.

Соғыс болған аймақтарда 1710 қала, 70 мың ауыл мен деревня қирап қалды. Салдарынан 25 млн.-нан артық адам баспанасыз қалды. 32 мыңға жуық кәсіпорын, мыңдаған шақырым темір және тас жолдар бұзылды, 100 мыңға жуық ұжымшарлар мен кеңшарлар бүлінді. Егістік көлемі 25 пайызға азайып кетті...

Міне, осының бәрін соғыстан кейінгі толық емес 9 жылда қалпына келтіру мүмкін бе еді? Әрине, мүмкін емес. Оның үстіне, жұмысқа жарамды жастағы адамдар негізінен қаза тауып немесе мүгедек болып қалды емес пе? Осындай, өздері де қираудан енді ғана есін жинап келе жатқан Батыстағы аймақтардан Хрущев жұмыс істеуге жарамды 600 мыңға жуық адамды тың көтеруге неге айдаған? Тіпті, 1962 жылға дейін олардың саны 2 млн.-нан асқан ғой. Тыңды жастар көтерді, бастамашылық, белсенділік солардан шықты деген сөз – кеңестік құр насихат. «Едем мы друзья, в дальние края...» деп әндетіп, күліп-ойнаған көңілді жастарды қайта-қайта көрсету тек халықтың көзін алдау ғана. Рас, комсомолдар мен студенттердің, әскерден енді келгендердің бірер тобы арнайы ұйымдастырылып, бірнеше қалалардан келтірілген, бірақ олардың саны барлық тың эпопеясы жылдарында 50 мың адамнан аспаған.

Хрущевтың қулығы қай жерде

Ендеше, осы тың көтерудің астарында не болды екен? Соған үніліп көрелікші. Әрине, Хрущевтың ойында қазақ даласын орыстандыру мақсаты тұрды деген тұжырым да көптен бері айтылып жүр. Оның да жаны бар сөз. Алайда, ең бастысы ол емес.

Хрущевтың барлық мақсаты, күшжігері тыңның сылтауымен өзінің жекедара билігін нығайтуға бағытталған болатын. Енді осы тұжырымның дәлелін ашып көрелік. Көптеген білікті адамдардың, сарапшы ғалымдардың айтуына қарағанда, Хрущев тыңды елді астыққа кенелту үшін көтермеген. Егер, ол елді астыққа кенелтуді ғана ойласа, 1977 жылы Молотов айтқандай, жері құнарлы аймақтарды көтеріп, ұжымшарлар мен кеңшарларды қалпына келтіріп, солардан-ақ гектар берекелігі жоғары астық жинауына болар еді. Елдегі нан жетіспеушілігін сөйтіпак жоюға мүмкіндік бар-тын. Сонда, Хрущевтың жолы жоқ, күз бен көктем айларында саз батпақтан шыға алмайтын, қысы болса ұзақ, қарлы-боранды, суық, жазы кей жылдары аптап құрғақ, кейде жауыннан көз ашпайтын тым ылғалды, ешқандай тұрмыстық жағдайы жоқ, бұрын адамдар аз тұратын жаңа жерлерге халықты айдау себебі неде? Мұны, қазіргі тілмен айтсақ, ешқандай тиімді экономикалық жоба деп атауға келмейді. Ендеше, Хрущев «тың көтеру» дегенде неге дедектеп кетті?

Хрущев – «Сталиннің шекпенінен» шыққан «қайраткер». Ал Сталин елді құрсаулап, қорқытып, террорлық қысым жасаумен, саналарға өзінің идеологиясын күшпен сіңірумен ұстады. Хрущев соны көріп, пісіп-жетілді. Саясаткер ретінде сол мектептен өтіп, қалыптасты. Өзі де репрессиялық істерге белсене араласты. Талай жазықсыз жандарды өлтіруге тікелей атсалысты. Сондықтан ол халықтан қорқатын, оны тек бұқтырып, басын көтертпей ұстау керек екенін жадына жақсылап жазып алған саясаткер еді. Алайда...

Алайда, Сталин өлген соң оның серіктестері, соның ішінде әлі көзі жойылмаған Л.Берия да бар, жұмсақтық саясатын ұстануға бет бұрды (Бұл – кейін «хрущевтық жылымық» деп атау алған саясат). Бұлар Сталиннің жолымен жүрсе де Сталин бола алмасын білді. «Екінші Сталинді» халық та көтере алмас еді. Сондықтан ізбасарлар оның саяси бағдарын жұмсарту арқылы халық алдында ұпай жинауға ұмтылды. Осы бағытта бірқатар жұмыстар да атқарылды. Соның ішінде, 1953 жылғы 27 наурызда амнистия жариялап, бір жақсы атты көрінді. Бұл акция бойынша 1 миллионнан артық қылмыскер түрмелерден босатылды. Бірақ осы акция үшін халық Хрущев емес, Берияның атын көп атады. Бірнеше миллион жан өздерінің жақын туыстарымен қауышып, қуанышқа бөленді.

Бірақ босатылғандардың арасында неше түрлі қауіпті, қылмыс әлемінде беделді, көнігі баскесерлер де көп еді. Олар шыққан бойда жаңа қылмыстар ұйымдастыруға кірісті. Сондықтан қылмыс осы айларда жалпы, КСРО бойынша еселеп көбейді. Кеңгірде, Норильскіде және т.б. жерлердегі лагерьлерде саяси қылмыс керлер көтеріліс жасап, жаппай толқулар да туып жатты. Жалпы, КСРО-да Сталиннің кезінде тіркелмеген жаппай тәртіпсіздік («массовые беспорядки») деген осы Хрущевтың жылымығының кезінде белең алды.

Елдегі саяси бағыттың жылымыққа айналғанын естіген алыс-жақын шетелдердегі соғыс кезінде тұтқынға түскендер, тіпті, оның алдында эмиграцияға кеткендер, соның ішінде Қытайға кеткендер де қайтуға сұрана бастады. Олардың негізгі бөлігі орталықта, ірі қалаларда тұруды көкसेген пысықайлар еді. Алайда, оларды қоныстандыруға мемлекеттің күші жоқ. Оның үстіне еуропалық еркіндікті көрген мұндай жандар тым-тырыс жүре алмайды, белсенді іс-әрекетке бейіл болғандықтан, бірдеңені ойлап табады. Тіпті, елдегі аштыққа, жетіспеушілікке наразы жандарды ұйымдастырып, ереуілдер, қарсылықтар ұйымдастыруы да мүмкін. Ал сталиндік әдіспен халықты басып тастауға енді болмайтын еді. Оның үстіне Хрущевтың халық алдында беделі жоқ. Халыққа ұнайтын сөздерді айта бергенімен, нақты ісімен танылған емес. Сондықтан барлық халықты селт еткізетін бір ірі әрекет, бүкілхалықтық шара керек екендігі көрініп тұрды. Және ол Хрущевтың халықшылдығын, елге «жаны ашып», тыным таппайтындығын көрсетуі керек. Бұған қоса, жоғарыда айтылған криминалдық элементтерді, шетелден келген бұрынғы эмигранттарды, сонымен бірге, көрініп жүрген және көрінбесе де іштен шалуы мүмкін саяси қарсыластарын алыс шетке айдап, тоғытып тастайтын амал керек болды.

Міне, осының бәрін жатпай-тұрмай ойлаған пасық кулықты Хрущев ақыры амалын тапты және оны халықтың ең қажетті жоғын жоқтаудан туған жалғыз амал ретінде насихаттауға қатты көңіл бөлді.

Сөйтіп... Партияның қоржынында көптен бері жатқан тың көтеру идеясын қолға алады. Бұл мәселені 1946 жылы Т.Лысенко мен В.Немчинов деген ғалымдар көтерген. Биолог Лысенконың қандай жалған ғалым екендігі артынан әшкереленген. Ал Немчиновтың мамандығы экономист болатын. Сондықтан бұлардың ұсыныстарының ғылыми дәлдігі жоғары деп айтуға ауыз бармайды. Алайда, Хрущев соған шап беріп, нәтижесінде тыңның желеуімен Қазақстан мен Сібірді кезекті рет халықтарды есепсіз тоғытатын өзгеше лагерьге айналдыруды қолға алады. Міне, тыңның ең тереңдегі құпиясы осы.

Тың көтеру туралы жазған КСРО-ның насихат құралдары тек жолдамамен келген саны аз комсомолдарды ғана көрсетіп, соларды ғана айналдыра берді. Ал тың тарихының қалың қыртыстарында оны «көтеруге келген» адамдардың шынайы бет-бейнесі ешқашан толық ашылмай, жасырылып қалды. Шын мәнінде, мұнда келгендердің негізгі құрамы қоғамдағы бұзық, бұрын сотталған криминалды элементтер мен жоғарыда айтылған жандар еді.

Украинаның, Ресейдің батыс, орталық облыстарындағы барлық түрмеден шыққан, жұмыс істегісі келмейтін ең «қиын» жандар тегіс тыңға жіберілген. Мұнда келіп те олар тер төгіп жұмыс істемеген, көбісі қайта кеткісі келген. Алайда, олардың паспорттарын жинап алған жергілікті органдар жоғарыдан келген бұйрыққа сәйкес қайтармай қойған. Осының өзі-ақ адам құқы мен еркін таптап, биліктің ойына не келсе соны істегендігін көрсетеді. «Целина – это некая мистификация. Это – не экономический проект. Если это чисто экономическая программа, зачем бросать людей на целину – не освоенную, полунепригодную для сельхозработ, когда у нас было черноземье, у нас были даже субтропики. Вы туда вложите деньги, обустройте там фермерское хозяйство, и все у вас пойдет. Нет, он отправил на целину. Потому что это форма изоляции. Более того, целина превратилась в своеобразное место ссылки», деп жазды профессор Игорь Чубайс. Ал

«Массовые беспорядки в СССР при Хрущеве», деген еңбегінде зерттеуші В.Козловтың көтерушілердің арасында жаппай тәртіпсіздік пен ереуілдердің өте жиі болғанын айтады.

Тыңға келгендердің бір келбетін болған оқиғаның негізінде жазушы С. Шәймерденов те өзінің «Ағалардың алақаны» кітабында үстірт болса да атап кетіпті. Онда тыңгерлердің қазақ ауылы на көрсеткен қорлығы малдарын, құстарын тартып алып, сойып жейтіндері айтылады. Жазушының әңгімесінде сондай зорлықтарға қарсы жалғыз азамат атқа мініп айқасқаны суреттеледі.

2007 жылы Қостанай облысына барған сапарымда тыңның бел ортасында болған Мағауия Жүнісұлы деген ақсақалдың әңгімесін естігенім бар. Ол Хрущевтың кадрлық саясаты – тыңдағы барлық билікті тек келімсектердің қолына беруді көздегенін айтқан еді. Сонда, билікке қол жеткізгендердің кейбірі 3-4 сыныптық қана білімі барлар болыпты. Міне, солар кеңшарларға директор, аудандық, тіпті, облыстық атқару комитеттеріне төраға болу секілді жауапты жұмыстардың құлағын ұстаған. Ұрда-жық, дөрекі, ешқандай білімсіз, надан болған ондайлар жоғары жақтан қандай бұйрық келсе де орындауды және өзі мен жақындарының жағдайын жасауды ғана білген. Хрущевтың да мақсаты сол, ұрда-жықтарды таққа отырғызып, қолына шексіз билік беріп, өзімен келгендердің және келетіндердің жағдайын жасауына мүмкіншілік беру сияқты. Сол үшін олардың жасаған зиянкестіктеріне, тіпті, қылмыстарына да көзжұмбайлық жасатқан.

Сөйтіп, түпкі көздегені – оларды май шелпекке батқызып, қайтып кетуді ойламауына қол жеткізген. Хрущевтың осындай қамқорлығын сезінген ұрда-жық басшылар да тек соған ғана жағудың жолдарын қарастырған. Ал жергілікті, республика басшылығын олар көзге ілмеген. Сайып келгенде, Хрущев үлкен тыңды өзінің жекеменшік вотчинасына, сенімді тылына айналдырған. Сондықтан да оған өкіметтің көңілін бөлдіріп, материалдық-техникалық жағынан жабдықтау мәселесін жоғары орынға шығарған. 1954-1961 жылдары Тың КСРО-ның ауыл шаруашылығына бөлетін барлық қаражатының 20 пайызын жұтып отырған.

Ал мұндай қамқорлықты Қазақстан үшін «артық» деп санаған ол кешікпей Тың өлкесін Ресей Федерациясына қосу туралы да бастама көтереді. Оның орындалуын Жұмабек Тәшенов секілді мықты қайраткерлердің жанкешті әрекеті ғана болдырмағаны белгілі.

Сөйтіп, Хрущев тыңның арқасында өте биік жеке табыстарға қол жеткізеді. Алдымен ол өзінің билігіне ықтимал қ а р с ы л а с т а р д ы , қ ы л м ы с к е р л е р д і орталықтан сырып тастап, бір мақсатына қол жеткізді. Одан, Тың өлкесіне кез келген ұрда-жық, әпербақан, сауатсыз басшыларды қою және оларға қамқорлық жасау арқылы одан өзіне сенімді тыл жасап алды.

Үшіншіден, тыңның алғашқы жылдарында үлкен астыққа қол жеткізіп, өзінің авантюрасына қарсы болған ғалымдарды, саясаткерлерді тықсырып тастады. Сондықтан да Хрущев тың өлкесіне жиі келіп тұрған.

Д. Қонаевтың жазғанына қарағанда, 1960 жылы тыңға келген ол Қазақстанда 13 күн болыпты. Әлемдегі ең алып елдің бірінші басшысы бір аймақта осынша болуы мүмкін бе? Мүмкін екен. Хрущев соны мүмкін қылған. Ал бұл уақытта оның келісімін, рұқсатын, бұйрығын, шешімін күтіп қаншама шұғыл шешілуге тиісті маңызды істер сарғайып жатқан ғой! Осыдан-ақ оның ел үшін қаншалықты тиімді басшы болғанын біле беріңіз.

Сөз соңында Хрущевтың қалың көпшілікке белгілі дерекіліктерінің қатарында Д. Қонаевтың өз көзімен көргенін де айта кетейік. Қазақстанның 40 жылдығына келген оған Қазақстан басшылары ат мінгізеді. Хрущев оны ұнатып, күзет бастығына вагон-гаражбен Мәскеуге жеткізуді бұйырады. Бірақ анау бұл сөзді құлағына да ілмей, вагон-гаражда орын жоқ деп тұрып алады. Сонда... Хрущев барлық адамдардың көзінше өзінің күзетшісімен салғыласып, оған ұрсып тұрып алған екен.

Міне, осы фактіден-ақ оның жанындағы адамдарға да еш қадірі болмағанын көре беріңіз. Амал қанша, бізді ұзақ жылдар бойы осындай адамдар да басқарып, жол, жөн сілтеді ғой. Осындай наданның кесірінен миллиондаған гектар жайылымдық бүлініп,

ештеңеге аспай қалды. Мықтағанда гектарынан 3-4 центнерден астық беріп, шығарған шығынды өтей алмайтын ондай жерлер көп. Кеңес Одағының кезінде кеңшарларды міндеттеп, шығынды болса да бұл жерлерге егін сепкізетін, ал қазіргі, ақшасын санай білетін фермерлер ондай жерлерді пайдаланбайды. Осыдан 2-3 жыл бұрын жасалған ревизияның қорытындысы бойынша топырағы астық егуге құнарсыз болғандықтан 6 млн. гектардай жер қолданылмай, бос жатқаны анықталды. Бұл жерлерге табиғи шөп те шықпайды, тек арам шөп басып, жерді одан жаман тоздырып жатыр. Соның бәрі Хрущевтың солшылдығының, жеке басының мүддесін ғана көздегендігінің кесірі. Оның зардабын біз әлі күнге тартып келеміз.

Жақсыбай САМРАТ